

Esmira Fərhad qızı Məmmədova

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ İNŞA YAZILARIN APARILMASI YOLLAR

Müasir dövrdə ibtidai təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərin öz fikir və arzularını şifahi və yazılı şəkildə başqalarına çatdırmaq bacarığına yiyələnməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirməsi istiqamətində ilkin addımlar məktəbəqədər dövrdə atılır. Uşağın hələ məktəb təliminə başlayanadək ailədə və uşaq bağçasında ətrafdakılarla ünsiyyətə girmək fikrini onlara çatdırmaq üzrə yiyələndiyi vərdişlər məktəbdə qaydaya salınır, inkişaf etdirilir və tam bir sistem yaradılır. İbtidai siniflərdə bu sistemə düzgün əməl olunması şagirdlərə şəkillərə gördükləri, oxuduqları, eşitdikləri məlumatları məntiqi ardıcılıqla, qrammatik cəhətdən düzgün, canlı, obrazlı ifadə etməyi öyrədir. Bu, yuxarı siniflərdə şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin binövrəsi rolu oynayır. Buna görə də bu iş xüsusi ciddilik və məsuliyyətlə yanaşılmalıdır.

İbtidai siniflərdə ilk növbədə rabitəli nitq üzrə şifahi iş aparılır. I sinifdən başlayaraq şagirdlər gördükləri, eşitdikləri, oxuduqlarına öz həyat təcrübələrinə əsasən hekayə qurub danışirlər. Birici dərslərin axırlarında normal inkişaf etmiş siniflərdə 5-6 sadə cümlədən ibarət inşaya yazdırmaq da mümkündür.

İkinci sinifdən başlayaraq inşalara təsvir elementləri, üçüncü sinifdə mühakimə elementləri daxil etmək mümkündür. Dördüncü sinifdə plansız, tam sərbəst yazdırılması üzrə məşğələlərə geniş yer verilir.

İbtidai siniflərdə inşaya yazılar, əsasən, öyrədici xarakter daşıyır. Yəni müəllim hər vəchlə şagirdlərə öyrədici inşalarını yazılmasını, nitq inkişafının bu formasına istiqamətlənməyi öyrətməlidir. Öyrədici inşalar həm oxunmuş mətn, şəkillər, ekskursiya və müşahidələr, uşaqların həyat təcrübələri əsasında, həm də qrammatik mövzu ilə əlaqədar aparılır. Qrammatikanın tədrisi ilə bağlı inşalar kiçik həcmli olub, tərkibində öyrədilən qrammatik anlayışa dair sözlərin işlədilməsini tələb edir. Belə inşalar qrammatik çalışma vəzifəsini yerinə yetirməklə 5-10 dəqiqə vaxt tələb edir. Ümumiyyətlə, hər dəfə öyrədici inşaya bütöv dərslər həsr etməyə ehtiyac yoxdur. Bununla belə, yazının bu növünü xüsusi dəyərləndirmək, müəllimlərin diqqətinə ona cəlb etmək şagirdlərə daha ətraflı düşünmək, sərbəst imkanı vermək məqsədilə planlaşdırmada onlar üçün ayrıca saat nəzərdə tutulur. Öyrədici inşanın qısa müddətdə yazıldığı dərslərdə müəllim mövzuya müvafiq qrammatik çalışma üzrə iş də təşkil edə bilər.

Öyrədici inşaların qiyməti kiçik summativ qiymət kimi jurnala köçürülmür. Xüsusi dəftərdə qeyd olunur və şagirdlərin yazılı nitqi izlənilir. İstər öyrədici, istərsə də yoxlama inşalar şifahi inşalara əsaslanmalı, şagirdlər yazacaqları inşanın mövzusunu, lüğət tərkibini, planını aydın təsvir etməlidirlər.

İkinci sinifdə başlayaraq iş sistemli aparılmalıdır. Çətinlik səviyyəsi sinifdən-sinifə aparılmalıdır. Şagirdlərin müstəqilliyi və yaradıcılığı inkişaf etdirilməlidir. İbtidai təhsili başa vuran şagird öz fikirlərini, istək və arzularını kağıza köçürməyi bacarmalıdır. Ondan həmçinin ərizə, qəbz, elan, mktub, divar qəzetinə məqalə və s. kimi əməli yazıları yerinə yetirmək bacarığı da tələb edilir. Şagirdlərə inşaya yazmağı öyrətmək sinif müəlliminin ən yüksək nailiyyətidir. Şagirdlərin yazdıqları inşalara əsasən onların, həmçinin müəllimlərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, əməyini qiymətləndirmək mümkündür.

Inşa dərslərinin təşkilati özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dərsləri nə üzündən köçürmə, nə imla, nə də ifadə yazılara həsr olunmuş dərslərlə eyniləşdirmək olmaz. İnşanın növündən asılı olaraq onun quruluşu da dəyişir. Belə ki, oxunmuş mətn üzrə, şəkil üzrə, təsvir və ya mühakimə xarakterli inşaların hər birini digərindən fərqləndirən cəhətdən mövcuddur.

Inşa yazıya hazırlıq onun yazılmasına bir neçə gün qalmış başlanır. Elə inşalar da vardır ki, onların yazılmasına hazırlıq bir saat əvvəl, ya da dərslərin özündə aparılır. Dərslərdə, hər şeydən əvvəl, inşanın mövzusu şagirdlərə elan edilir. Mövzu ya müəllim tərəfindən verilir, ya da şagirdlər tərəfindən təklif olunur.

Inşanın yazılması prosesi əsasən aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Mövzunun elan olunması və onun müzakirə edilməsi;
- 2) Materialın əldə edilməsi;
- 3) Materialın qaydaya salınması;
- 4) Planın tərtib olunması;
- 5) Rabitəli nitq və orfoqrafiya üzrə hazırlıq;
- 6) Mətnin yazılması;
- 7) İnşanın şagirdlər tərəfindən yoxlanılması və düzəlişlərin aparılması;
- 8) Müəllimin rəhbərliyi ilə inşanın yerinə yetirilməsinin ilkin təhlili.

Birinci mərhələdə inşanın mövzusu müəllim tərəfindən elan edilir, yazı taxtasına yazılır. Uşaqdan mövzunun onları qane edib-etməməsi soruşulur. Lazım gələrsə, mövzunun daha məqsədyönlü formalaşdırılması üzrə iş gedir. İki-üç sualla şagirdlərin mövzunu necə yazacaqları təsvir etmələri inşadan nədən bəhs edəcəkləri xəbər alınır. İkinci mərhələdə uşaqlar inşanın növündən asılı olaraq, yazacaqları mövzuya aid material əldə etmək üçün bədii mətni oxuyur, şəkillərə baxır, müəyyən əşya üzərində müşahidə aparır, gəzintiyə çıxır, ekskursiyalarda iştirak edirlər.

Üçüncü mərhələdə şagirdlərin topladıqları material qaydaya salınır. Gəzinti, müşahidə, ekskursiya xeyli əvvəl keçirilmişsə, o vaxt toplanmış təbiət materialları yazıdan əvvəl müzakirə obyektinə çevrilir, gəzinti və ekskursiyadan əldə edilmiş təsvirlər yaddaşlarda bərpə olunur, sistemləşdirilir, inşanın təxmini məzmunu hazırlanır.

Dördüncü mərhələdə plan tərtib olunur. Məqsəddən asılı olaraq, plan müəllim tərəfindən hazır verilə bilər, şagirdlərin iştirakı ilə plan dəqiqləşdirilə, ona əlavələr edilə, yaxud yenidən tərtib oluna bilər. Ola bilər ki, plan müəllimin istiqamətverici köməyi ilə kollektiv, yaxud fərdi şəkildə tərtib edilsin. Planın tərtibi üzrə iş, bəzən bir-iki gün əvvəl aparılsa da bir çox hallarda dərslərdə həyata keçirilir.

Beşinci mərhələdə rabitəli nitq üzrə iş və orfoqrafik hazırlıq aparılır. Nitq üzrə hazırlıq dedikdə leksik hazırlıq, cümlə quruluşu, eyni fikrin müxtəlif formalarda ifadəsi, üslubi, məntiqi, ardıcılığı gözləmək və s. nəzərdə tutulur. Bu işlər inşaya qədər ki dil dərslərində görülür. İnşada işlənəcəyi güman edilən sözlər, bədii təsvir vasitələri üzərində iş gedir. Mənası şagirdlərə tanış olmayan və ya az tanış olan sözlər yazı taxtasına yazılır və izah edilir. Uşaqlar sözlərin mənası üzərində düşünür, onları cümlələrdə işlədirlər. Bu mərhələdə diqqət yazılışı çətin sözlərin üzərinə də yönəldilir, onların orfoqrafiyası üzərində iş aparılır.

Altıncı mərhələ əsas mərhələdir. Uşaqlar mözu üzrə inşanın məzmununu yazırlar. Müəllim nəzarət edir. Lazım gəldikdə çətinlik çəkənlərə kömək göstərir. Bununla da əvvəlki mərhələlərlə yekun vurulur.

Yeddinci mərhələ inşanın şagirdlər tərəfindən yoxlanılması və redaktə olunması mərhələsidir. Müəllim şagirdlərin öz yazılarında düzəlişlər aparmalarına nəzarət edir və lazım gəldikdə onlara kömək göstərir. Səkkizinci mərhələdə inşaya yekun vurulur və təhlil aparılır. Müəllim hamının inşanı yazdığını yəqin etdikdən sonra tapşırığı nümunəvi yerinə yetirən şagirdlərin yazılarında xoşa gələn parçaları oxuyur və şifahi qiymətləndirir. Yaxşı inşanın necə yazılmalı olduğunu şagirdlərə xatırladır. Bununla da inşanın yazılması üzrə iş başa çatır.

İnşa yazının müvəffəqiyyəti onun məzmunu ilə əlaqədar materialın necə seçilməsindən asılıdır. Müəllim inşanın mövzusunu müəyyənləşdirdikdən sonra uşaqların lazımi materialı haradan əldə edəcəkləri haqda düşünməlidir. İnşanın növündən asılı olaraq şagirdlər mənbələrə müraciət edə bilərlər. İnşa oxunmuş mətn üzrə yazılacaqsa, şagirdlər onu bir daha nəzərdən keçirib, lazım olan faktları dəqiqləşdirməli, epizodların ardıcılığına fikir verməlidirlər.

Əgər inşa bir əsər deyil, oxunmuş bir neçə əsəri əhatə edən mövzuya həsr olunursa, hazırlıq işi bir qədər davam edir. Şagirdlər verilmiş mövzu ətrafında düşünür, müvafiq şeiri əzbərləyir. Hekayələrdən birini səhnələşdirir, iki hekayəni müqayisə edir, onları əyaniləşdirən şəkillərə baxırlar. Nəhayət, müəllim mətnlərin altında verilən saul və tapşırıqlara istinad edir. Bu sual və tapşırıqlar şagirdlərin inşa hazırlığına kifayət etmədikdə müəllim özü sual və tapşırıqlar hazırlamalıdır. Məsələn, "Meşədə" mövzusunda inşaya hazırlaşarkən müəllim evdə yaşlılardan, ikt-dən, kitablardan və s. bu kimi mənbələrdən meşə haqqında əlavə məlumatlar öyrətməyi, meşədə hansı ağac və kolların bitdiyini, hansı ağacın nə vaxt bar verdiyini və s. müəyyənləşdirməyi tapşırır. Şagirdlərin öyrəndikləri atalar sözlərinin mövzu ilə əlaqədar oxuduqları mətnlərdən hansına uyğun gələn xəbər alınır. Belə inşanın məzmununu şagirdlərin əvvəllər öyrəndikləri şeirlər ekskursiya zamanı və həyatı sahədə işləkən öyrədikləri biliklərlə də zənginləşdirmək mümkündür.

Şəkil üzrə inşaya hazırlıq şəkil üzrə müşahidəsindən sonra məzmununa dair müşahidə aparılmasını tələb edir. Bundan məqsəd şagirdlərə inşanın mövzusu ilə şəklin məzmununu tutuşdurmaq imkanı verməkdir. Bu zaman şagirdlər şəkildə nələrə daha çox diqqət edəcəklər, nəyi daha qabarıq verəcəkləri, nələrdən söz açmayacaqları haqqında düşünülür. Bir sözlə, onlar birinci dərəcəli əsas materialı ikinci dərəcəli qeyri-əsas materialdan fərqləndirməyi bacarmalıdırlar.

Şəklin məzmunu elə təhlil olunmalıdır ki, mövzuya uyğun gəlsin, məsələn, şagirdlər "Qışda" tablosu üzərində müşahidə aparırlar. Şagirdlərin diqqətini ilk növbədə qışın əsas atributu olan qar və uşaq əyləncələri cəlb edir. Onların bütün cavabları hər tərəfin ağ olması, uşaqların təpədən sürüşmələri qardan adam düzəltmələri və qar topu oynamaqları ilə məhdudlaşır. Müəllim söhbətə müdaxilə edir. O, şagirdlərin diqqətini uşaqların isti paltar geyinmələrinə, qarın yağmasına, göy üzünün tutqun, ağacların çıpaq olmasına, çayın donmasına, quşların görünməməsinə yönəldir. Yəni şəkil oxumağı öyrədir. Axı bunların bir çoxu, xüsusilə göy üzünün tutulması, çayın donması, quşların görünməməsi və s. şagirdlərin ağına belə gəlməzdi. Halbuki bütün bunlar qışın əlamətlərindəndir.

Kəndin iki hissədən ibarət olması, bir kişi və üç uşağın kəndin o biri hissəsinə getməsi, yoldakı maşınlar, çayın kənarındakı qayıqlar, uçurum, binaların forması uzaqdan görünən dağlar və s. haqqında söhbətlər yersizdir. Çünki bunlar inşanın mövzusunə ("Qışda") aid deyil.

İbtidai sinif şagirdlərinə inşa yazmaq vərdişlərinin aşılmasında müşahidələr mühüm rol oynayır. Müşahidə məqsədə yönəldilmiş əqli prosesdir. Təfəkkür müşahidədən başlanır. K.D.Uşinski yazır: "Əgər müəllim uşağın ağılının inkişafından şikayətlənirsə, onun müşahidə qabiliyyətini məşq etdirməlidir. Uşaqlara düzgün müşahidə etməyi öyrətmək, onların qəlbini mümkün qədər tam, düzgün, aydın, obrazlarla zənginləşdirmək lazımdır. Bu obrazlar sonra onların fikri proseslərinin elementləri olur." O, nitq inkişafında, o cümlədən, inşa yazmaq vərdişinin aşılmasında şagirdlərin ağılı düzgün təsəvvürlərlə zənginləşdirməyin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmişdir.

Müşahidələr gəzinti və ekskursiyalarda müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin özləri tərəfindən müstəqil aparılır. İstər kollektiv, istərsə də müstəqil müşahidə prosesində müəllimin əsas vəzifəsi şagirdə ərtaf aləmdəki predmetlər, hadisələr üzərində müşahidə aparmağı, onları görməyi öyrətməkdir.

Müşahidə əsasında inşaya hazırlığın xarakteri başqadır. Bu zaman şagird yazacağı əşya, hadisə haqqında bildiklərini yaddaşında canlandırır, əvvəllər gördüyü, eşitdiyi haqqında təəssüratlarını, fikir və hissələrini bədii ədəbiyyatdan oxuduqları və yerinə düşən nümunələrlə təsdiq edə bilərlər.

Bəzən müşahidə əsasında inşanı şəkillərdən alınan məlumatlarla zənginləşdirmək lazım gəlir. Şəkil üzrə işin rabitəli nitqin inkişafında mühüm rol oynamasına baxmayaraq, bəzən belə şərait şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə, öz təəssüratlarını düzgün əks etdirmələrinə mane olur. İ.M. Seçenov göstərmişdir ki, qavrayış çox vaxt bizə yalnız uzaqdan təsir edir. Bundan asılı olaraq şəklin təhlili son dərəcə optik və ya görmə təhlili hesab edilir. Əksinə, yaxından baxarkən əşyanın ən müxtəlif xassələri ilə tanış olmaq üçün imkanlar açılır.

1. Кяримов Й.Ш. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Насир», 2013, 552 s.
2. Кяримов Й.Ш. Мəktəбəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafının metodikası. Bakı, «Насир», 2009
3. Кяримов Й.Ш. İbtidai siniflərdə inşa yazıları. Bakı, «Насир», 2003.
4. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2009, 208 s.
5. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2010, 208 s.

Açar sözlər: rəbitəli nitqin inkişafı, nitq mədəniyyəti, şifahi nitq, təsvir elementləri, mühakimə elementləri, öyrədici inşa, orfoqrafik hazırlıq, mətn üzrə inşa, müşahidə əsasında inşa.

Ключевые слова: развитие связной речи, культура речи, устное сочинении, элементы изображения, элементы суждения, обучающие сочинении, орфографическая подготовкая, сочинение по тексту, сочинение по картинке, сочинение по наблюдениям.

Key Words: development of coherent speech, speech culture, oral composition, image elements, the elements of judgments, teaching composition, spelling training, composition of the text, essay on the picture, essay on the observations.

Методы проведения сочинений в начальных классах.

Резюме

В статье речь идет о путях проведения сочинений в начальных классах. Сочинения проводятся по тексту, по картинке, на основе наблюдения. Рекомендации даются о том, как следует готовиться к разного вида сочинениям. Также характеризуются рациональные пути привития учащимся начальных классов навыков написания сочинений.

Methods for works in the elementary grades.

Summary

The article deals with the ways of the works in the elementary grades. Works conducted on the text on the image on the basis of observation. Makes recommendations on how to prepare for different types of compositions. Also characterized by rational ways of imparting to students of primary school essay writing.